

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ
ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЧ

РЕЧНИК СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
СЛОВАРЬ СЕРБСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК И ИСКУССТВ

Отисак из ГЛАСА СССЛИ Српске академије наука и уметности,
Одељење језика и књижевности, књ. 13

Extrait du GLAS СССЛИ de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts,
Classe de langue et de littérature, № 13

БЕОГРАД

1988

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

РЕЧНИК СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

— почеци, лик, перспективе —

1

Поводом стоте годишњице од оснивања Српске академије наука и уметности и те исте годишњице од оних дана када су биле предузете припреме за израду Академијиног речника, могло би да се говори много, далеко више него што овај простор дозвољава.

Познато је да је већина највиших научних установа модерног типа, од XVIII века до данас, постављала и поставља као свој основни задатак бригу о језику властитих народа, а у тим оквирима првенствено рад на свеобухватним речницима, историјским, савременим или мешовитим. И управо због значаја установа које такав задатак прихватају, због свестраног осматрања, разумевања, као и због огромног обима оног посла који произилази из самог феномена језика и његовог потпуног приказа, судбина је академијских речника да се остварују током врло дугих периода. Један је од примера тако звани Гримов немачки речник,¹ комбинованог типа: историјски, доведен до описа савременог стања; за њега су припреме отпочете још 1838. г., прва свеска је изишла 1852. г., последња 1961. г., а пре завршетка већ се приступило његовим допунама и прерадама од првих слова азбуке. Други је пример сличан по карактеру Рјечник Југославенске академије знаности и умјетности (у даљем тексту РЈА): године 1866. било је одлучено да се скупља грађа, огледна свеска је штампана 1878. г., први том 1880—1882. г., последњи 1975. г.; у плану су допуне.

Овде није циљ да се правда велика временска протегнутост рада на Речнику САНУ (у даљем тексту РСА), који данас још није издат ни до своје половине. У тренутку пригодне рекапитулације

---

¹ Касније рађен при Прусској академији наука, после другог светског рата при Немачкој академији наука у Берлину и делимично у Гетингену.

тог великог и часног посла, не постоји потреба за самим таквим оправдањем, већ пре за неким другим, на свој начин незаобилазним оправдањима, за извесним тумачењима, а донекле и за изразом посебне скепсе, која ће даље бити изнета и — надамо се — исто-времено ублажена.

Чињеница да је ово речник само савременог језика не подра-зумева да му то ствара могућност и обавезу брже израде. Разгра-нато проучавање дијалекатске грађе, које одликује нашу новију науку, као и истанчаније осећање за актуелна значења речи у по-ређењу са историјским реконструкцијама на том пољу, доноси многобројне нове проблеме за решавање. А поред судбине коју овај речник дели са речницима других великих научних установа у погледу разумљиве спорости уобличења, он има сопствену суд-бину која такође није била благонаклона према његовом оствари-вању. Целим током свог историјата он се сусретао са додатним запрекама (последњих година са материјалним), по чему једва и може да се пореди са већином сличних дела.

Замисао о њему поникла је у средини која је у то време јасно схватала — али са тадашњим неминовним ограничењима — какав академијски речник мора да се прави. Знало се да је народни језик победио, да се он поставио као суверени представник говорне и писане културе, те да га сада треба раздвојити и по могућству у целости показати на једном месту, да би се на његовој основици даље градио богат и гибак језик наступајућих епоха.

Уз заслужено признање које се мора одати и Стојану Новаковићу, духовном покретачу РСА, и онима који су непосредно после њега ушли у тај посао, примећујемо да на почецима рада многе дилеме нису биле рашчишћене, а понеке чак ни сагледане.

Према првобитним намерама, речник је требало да обзнани народни српски језик. То је, заправо, било схватање поцрпено из времена првих таквих размишљања, којих је било чак још и пре Друштва српске словесности, као и на његовим почецима — а то значи из превуковских и преданичићевских филолошких епоха, од-носно из година раних недоумица и недоследности, каквих је, уос-талом, било и код самог Вука. Нешто касније су се увидели прави разлози за то да основа буде проширена, поред екавске и јужније ијекавске територије, и на сву ијекавску: тиме се захватало у хрват-ске крајеве, испрва у скромном обиму, иако већ тада са пуним ува-жавањем и таквих сведочанстава о заједничком језику Срба и Хрва-та. Пред очима је, разумљиво, стајао нешто раније отпочети РЈА (он се од првог до последњег тома звао: Рјечник хрватскога или српскога језика), у чијој је изради и сам млади Новаковић нешто мало учествовао, као Даничићев помоћник. Нови речник Српске академије требало је да представља континуитет садржине скуп-љене у РЈА, према томе и његовог целокупног лика. А и сама та-дашња наука је све јасније предочавала јединственост српског и хрватског језичког елемента.

У време израде прве огледне свеске РСА (штампане 1913. г.) и превласти концепција које је заступао њен аутор Момчило Иванић, говорило се о „практичности и лакоћи” екавштине — необична аргументација за оно време, у коме су се Иванићеви савременици код нас бавили темељним филолошким радом! — и о „опрезном и обазривом” одабирању хрватских примера. Сам језик у наслову огледа назван је српским.

Хрватска грађа се ипак ексцерпирала богато. Недоумице у вези с чакавским и кајкавским дијалектом биле су отклоњене знатно раније него недоумице око икавског изговора и његовог показивања. Речи из та два дијалекта су, наиме, биле исправно схваћене као благо које својом индивидуалношћу обогаћује свеукупне језичке залихе, док је у икавштини виђена само варијација постојеће лексике, која уз то није призната као књижевна. Исписима из Зборника за народни живот и обичаје Јужних Славена, који је од 1896. г. издала Југославенска академија, чакавска и у скромнијој мери кајкавска грађа у РСА повећавала се у знатној мери; током времена интензитет тога повећавања је слабио.

Питање о укључивању икавског елемента, као последњег, дошло је на ред тек педесетих година нашег века. Аутор овог текста имао је прилике да разговара и да се дописује са Александром Белићем о тој теми: пошто је реч о српскохрватском језику, а пошто су речничким изворима већ обухваћени некњижевни извори са југоистока и југа штокавског земљишта, мора и икавско наречје да добије у РСА своје место, макар оно било подређено у смислу технике приказивања. А. Белић је у то време као аргумент изнео да у самом РСА, у примерима уз друге одреднице, има речи са икавским рефлексима, па их зато и ваља објаснити; осим тога, онога ко говори икавски треба упутити на књижевни изговор.

Из редова писаних Белићевом руком (писмо од 17. VIII 1959. г.) видело се, поред осталог, како је он — други после Новаковића најистакнутији прегалац на послу о којем је реч — и за време заслуженог одмора, и већ у дубокој старости, не задуго пред крај, живо разматрао појединости у вези с израдом овог капиталног дела.

Нешто раније, тј. непосредно после другог светског рата, у време коначног сређивања грађе РСА за штампу, из те грађе је било искључено све што се, и научно и реално, показало као македонско. Овога је у речничком фонду пре тога било, мада у малом проценту — због познате нерашчишћености и ових појмова, која се такође преносила из пређашњих времена.

Тешкоће и забуне ове врсте нису се могле разрешавати ни изблиза тако једноставно као код многих других народа, где се у тежиште књижевног и стандардног израза постављао најраспрострањенији одн. средишњи говор, који је често представљао уједно и говор са изразито однегованом писаном традицијом. Да је задатак у нашој средини био у том смислу упрошћен, приликом ос-

нивања Академије би се брже и лакше пришло предвиђеној осавременејој лексикографији.

Ово је било тек једно попреште колебања и сукобљавања међу погледима на велики задатак, истина, најсуштаственије на почецима. Све се то данас може оправдати самим новинама језичких, политичких и идеолошких прилика, новинама које су стално наилазиле. Сетићемо се тадашње неуједињености оних народа који су говорили српскохрватским језиком, па и повремене политичке затегнутости међу државама у којима су они живели, као и социјалних и других промена код сваког од њих. У подручју језичке науке и праксе, ту је била крупна Вукова реформа, замашан је био и њен продужетак у делатности Даничића, Маретића и Броза, али су постојали и српски филолошки чистунци, па и одјеци неколиких хрватских филолошких школа — а све то на територији која је говорила тим једним језиком са његовим флуидним одликама, језиком још увек сасвим недовољно проученим, чији је савремени речник требало заснивати.

Споменуто „наслеђивање” РЈА, о коме је убедљиво и убеђено говорио у своје време Новаковић, показало се убрзо тек као полазиште за нови лексикографски задатак. Пракса је, заједно с протоком времена и приновама у знању, отвараала перспективе о којима се у XIX веку још није могло слутити: јер није само језик растао, и није се само ширило знање о језику, већ је еволуисала и лексикографија, као научна и као посебна стручна вештина.

Сасвим се поступно разрешавао проблем око основне суштине и сврхе овог подухвата, пошто су и у том смислу околности доносиле посебне дилеме. Новаковић је, говорећи о будућем речнику, увек заступао мисао да њиме треба показати све што постоји у народном језику, да би се над тако скупљеним лексичким тезаурусом уздигао стилски обогаћени, прилагодљиви и у потребама свих струка подмирени језик. Много пута је он спомињао и метафоре и друге прегибе у употреби речи, којима књижевници и говорници већ стварају нова значења и ствараће их убудуће,² али је веома видљиво да се у Новаковићевим представама замишљени речник указивао као најпотребније средство при установљењу књижевног језика управо захваљујући сопственом прегледу лексике и сопственим лексичким открићима. Зато би, по његовом познатом мишљењу, сами академици требало да процењују која реч „нема недоста- така”, те може ући у речник.³ Он је своју епоху посматрао као „кристализацију и пошљедње сталожавање” књижевног израза, у очекивању када ће на њега бити „ударена пошљедња политура”,⁴

² При томе се он позивао на добре примере из рада Јована Бошковића и Јована Живановића, као и на Даничићеву Српску синтаксу.

³ *Посланица: Српска краљевска академија и неговање језика српског*, Глас СКА X, 1888, 84.

⁴ *Glasovi o „Ogledu rječnika” — Pismo Stojana Novakovića predsjedniku, Rad JAZU XLV, 1878, 195.*

а при томе ће се и дијалекти, некаквим целисходним развојем, стопити у монолитни књижевни језик.⁵ „Досадашњу емпиричну традицију и хармонију заменила би организована, моћна хармонија, која би се развијала сама собом, све ближе к моћним и великим народним идеалима”.⁶ — Изгледа нам да је ток идеја био отприлике овакав: ранији, разнолики динамични процеси треба да доведу до њихове круне у смислу научне обраде — до својеврсне статике академијског речника; та ће статика произвести своју даљу динамику, слегање знања и твораштва у области језика, после чега ће настати достигнуто жељено стање, не једино у речнику, него и у језику самом.⁷

Све што је речено указује пре на литерарну него на лингвистичку сврху предстојећег лексикографског потхвата у Новаковићевим плановима. Он је изричито рекао: круг дела из којих треба vadити речи нека се одреди према литерарним потребама, а не према лингвистичким. Треба да се одбаце властита имена, тамне речи, „сав речнику књижевног језика несродан материјал”.⁸ Пишући последњи пут о будућем речнику, Новаковић је нагласио да је додашања лексикографија (мислио је на Вуков речник и два Даничићева) била научно-лингвистичка, а ова нова, на коју се чека, треба да буде књижевно-лингвистичка.⁹ И поред свих ограђивања, пред очима је лебдео највише чисто лексички моменат (пошто је граматички скинут с дневног реда са Вуком и Даничићем!) — као да је познанство са постојећим (исправним) речима главно јемство за добар рад будућих писаца и стручњака. У радосној понесености услед остварења многих националних, па тако и филолошких идеала, уз то у епохи позитивистичког научног духа, није било места за слутње о неограниченој инвенцији која је у стању да доноси увек нове плодове, како у белетристичким, тако и у разноврсним стручним изражајним подручјима. Сам Новаковић, вероватно, не би могао да представи себи слику књижевника нашег времена, који се у свом стваралаштву служи и синонимским и систематским речницима, и обрнуто исписаним, и специјалним римаријима, и шатровачким збиркама, и енциклопедијама, широко изван „моћних и

⁵ Посланица ... 31.

⁶ Посланица ... 32.

⁷ Обрасци мишљења који су пратили почетке данашњег Речника веома су личили на владајуће обрасце у другим наукама и другим идејним поставкама оног времена, како у језичким дисциплинама, тако и у осталим, па и у егзактним, и поготово у њима, а оне, као што се зна, скоро увек обликују општа научна уверења у својим епохама. То што је било типично управо за Новаковићево време можда најбоље илуструју речи великог умника, физичара и математичара лорда Келвина, с краја XIX века, о томе да је у физици већ све откривено те да се даље могу израчунавати још само децимали.

⁸ Посланица ... 78.

⁹ Српска краљевска академија — Предлог Стојана Новаковића да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник .... Јавор XXII/7, Земун, 1893.

великих идеала” претходног столећа. Није се могло замислити ни то да ће дијалекатско богатство пред читаоце износити не само дијалектолози, скупљачи или литерате — сликари својих родних крајева и наречја, него и писци високо естетских, мисаоних и — како се данас каже — слојевитих, алузивних и политизираних дела.

Почетни систем гледања на главно Академијино остварење био је поступно напуштан. Од пројектованог „Речника српског народног књижевног језика” оно се већ у првом огледу, из 1913. г., претворило по називу у Речник књижевног и народног језика, како и данас стоји на његовим корицама, сада са атрибутом „српско-хрватски” уместо „српски”. Речник је морао постати двојан и остати такав. Био је заснован на грађи из разних говора, у чему је и био његов смисао. Међутим, израстање књижевног језика није кренуло путем „последњег сталожавања” на тој широкој основици, већ се винуло неслућено, у маштовите, каткад артистичке сфере, а сем тога и у такво служење туђицама, о каквом није био у стању да помишља Стојан Новаковић.

Литерарни карактер РСА био је надвладан лингвистичким, што није изменило његову употребљивост и у правцу који му је својевремено одређивао Новаковић. У Речник је почело да улази све што може да занима проучаваоца нашег језика — и домаћег проучаваоца и страног — тиме и модерног писца, који свој језик такође истински проучава, кабинетским или спонтаним начином. Ту је сад улазила и несемантична (ономастичка) и „тамна” грађа, па и много тога што је неуобичајено и — мимо дијалекатске припадности — чак и неправилно, ако су се само појавили било какви стручно оправдани поводи за то, разуме се са свим потребним ознакама упозорења. На лингвистички правац рада указали су творци другог огледног издања,¹⁰ и касније А. Белић,¹¹ а свесно или мање свесно развили су строго лингвистички приступ потоњој сарадници РСА, у последњих четрдесетак година.

Данас, после читавог столећа, схватамо да први скупљачи лексике, под утицајем надахнутих и ауторитативних Новаковићевих прогласа, интелектуално скромнији или за овакав посао мање оспособљени, уз то организационо и материјално стешњени у околностима пре првог светског рата и у раздобљу између првог и другог — нису били кадри да осетније промене општи правац рада. Грађа се гомилала. Сарадници су из штампаних и других извора бирали речи и стварали основни фонд за овај речник свакако са истим концепцијама са каквим би га и израђивали. Тадашњи одабирачи лексике и одговарајућег (по њиховим нахођењима) околног контекста предодређивали су карактер дела у његовом лаганом настајању. У начину одабирања и истицања (тзв. подвлачења) будућих одредница, у непримећивању смелих захвата модерније књижев-

¹⁰ Носи ознаку „Београд, 1944”, али није изишло из штампе за време окупације; стр. IX.

¹¹ Увод на почетку првог тома, 1959, XIX—XX.

ности, у избегавању да се скрене јача пажња на принове у области позајмљене лексике, дуго је још владао прилично старински метод рада. Тек су стручњаци после другог рата, приликом загледања у те основне изворе (у „подвучене књиге”) и у шире контексте, почели да доносе лексикографски зрелије судове: томе је допринела чињеница да су ти каснији сарадници у великом постотку били и иначе окренути науци о језику као свом једином занимању.

Десило се да је у овом нашем речнику савременог језика (он се тако у наслову не зове, али је он то), у време његове интензивне израде и објављивања, које се поклапа са постајнштајновском физиком, са високо специјализованим рачунарством, са наступањем биолошке револуције — остао у изворима да фигурира Рељковић са „Сатиром или ти дивјим човиком”, остао је Качић—Миошић са „Корабљицом Писма светог”. Само се по себи разуме да се примери из таквих дела избегавају. Многе обрађене речи имају сада поред себе ознаку „застарело” — а то су речи које су Новаковићевим савременицима изгледале као корисни улози и инспиратори, као „речи без недостатака”; данас оне стоје ту да би помогле читаоцу у разумевању наше нешто старије литературе, као и неких посебно стилизованих дела.

II

Покушали смо да дођемо до података о избору ексцерпираних речничких извора у погледу година писања одн. издања употребљених дела. Уз пуну свест о недовољној прецизности поступка,¹² успостављене су кривуље тог избора, са поделом на три основне класе грађе.

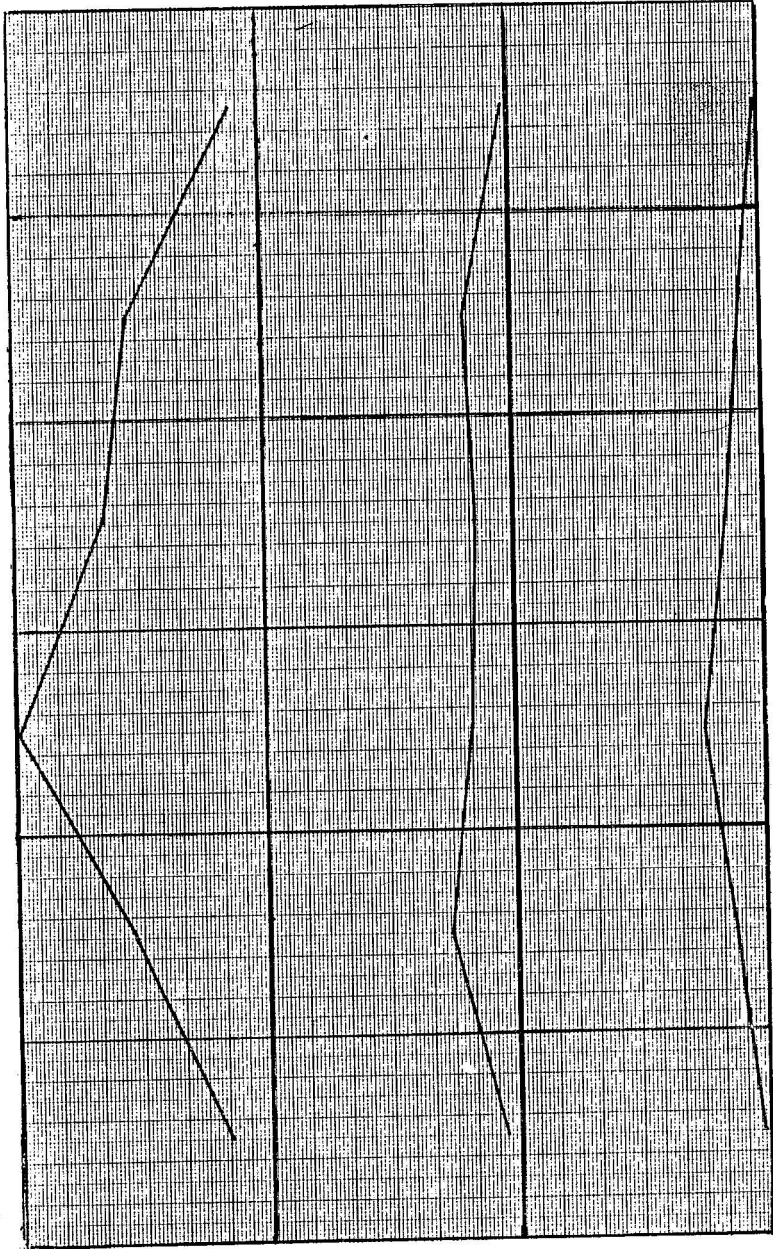
Као што се види, документација која је узимана за РСА од Новаковићевог времена до 1973. г. закључно (тада је штампан последњи комплетан списак, а била је већ завршена велика допуна грађом из фонда за Речник Матице српске и Матице хрватске¹³) показује да су врхови — по годинама публикација — пре петнаестак година били још увек у раздобљу пре првог светског рата и око његовог времена. Одмах треба додати да се управо последњих година документациона основа богата савременим књижевним и стручним изворима. (Пошто се обилата стара грађа и даље користи, карактеристике ових наших кривуља, и да су оне продужене, засада се не би упадљиво промениле.)

¹² Разгледани су извори са првих десет страна списка, датог у VIII тому. У границама могућности водило се рачуна о типу извора; узимана је у обзир чињеница нових одн. поновљених издања старијих писаца; годишта опсежне периодике третирана су као посебне јединице; прављена су и друга разграничења. Период од 1890-тих година до првог светског рата посматран је издвојено, а он се у таквом аспекту и показао приликом изведеног пребројавања.

¹³ Као што је познато, Матица хрватска је само делимично учествовала у издавању споменутог речника.

ПРИЛОГ I

прва пол. XIX в. друга пол. XIX в. око 1890-те - 1918 између два рата 1945 - 1959 1960 - 1973

белетристика
периодика
хуман. науке

терминологија
случае литер.
езикт. науке

дијалектологија
речници
збирке речи

Међутим, статистика о томе да ли је документација по изворима застарела и колико је застарела не би се, наравно, поклопила са подацима о временском лоцирању примера у њиховом укупном просеку: млађи извори могу, па и морају, бити богатије заступљени првишком илустровања речничких тумачења. Исто тако, приказани изглед документације из које се црпу речи не поклапа се са статистиком о томе да ли застарева, стагнира или се осавремењава лексички репертоар који се формира од једног тома до другог. Јасно је да се и из сразмерно мањег броја приновљених библиографских јединица може исписивати сразмерно велики број речи које ће постати одреднице, уколико су ти нови извори сами по себи богати лексичким материјалом (тј. имају велику „специфичну тежину”) и уколико се ексцерпирају густо.

У вези с овим је такође направљен преглед. Као узорак добро обухваћеног фонда стандардних српскохрватских речи од пре педесет и више година, узели смо леву страну Српскохрватско—немачког речника Ристића—Кангрге из 1928. г. (у даљем тексту РРК) и упоредили количину речи у њему и у РСА следећим поступком. Бројане су речи од А до Љ закључно (речи на Љ су издате у XI тому РСА, 1981. г.; слово М у време писања овог текста није било до краја обрађено). У рачун је узет број стубаца употребљен за свако од тих слова у једном и другом речнику, па је он исправљен коефицијентом 2,5, пошто један стубац у РСА садржи у просеку за толико мање речи у поређењу са РРК.¹⁴ Процентуални прираштај броја речи исказао се у следећим бројкама.

Прираштај броја речи у процентима

година у којој је слово издато до краја		
1959	А	685
1962	Б	864
1965	В	690
1965	Г	728
1968	Д	506
1968	Ђ	400
1968	Е	676
1968	Ж	628
1971	З	778
1973	И	843
1975	Ј	852
1981	К	1000
1981	Л	930
1981	Љ	820

¹⁴ До тог податка се дошло бројањем на по двадесет произвољно узетих стубаца: просек је дао 11,5 одредница у ступцу РСА према 28,5 у ступцу РРК.

Из овога се могу извести неки занимљиви закључци.

Најмање је релевантно то за колико је општа количина речи већа у РСА него у РРК. РСА је пред собом имао далеко крупније задатке, он је, за разлику од РРК, исцрпно обухватио и ономастичку и дијалекатску грађу, закорачио је у ново доба обogaћено многим знањима, тако да апсолутне бројке нису неочекиване.¹⁵ Интересантно је појачање процента прираштаја лексичког репертоара у РСА идући од I ка XI тому, а и то је могло да се израчуна помоћу такве конфронтације.

Повећавање ономастичке грађе је вероватно било близу линеарног. Дијалекатски материјал је у разгледаном раздобљу растао, колико се може претпоставити на основу постојећих сазнања, уједначено и не много изразито. Осетно опште повећање процента прираштаја, са неким његовим осцилацијама, треба тражити у другим областима.

1) Посматрамо проценат обogaћивања обрађеног фонда у секцијама где се у међувремену (тј. од времена РРК) појавило много страних речи: то су секције на а-, е-, и-, к-. Приметна је разлика у скромнијој обogaћености секција на а- и е- и далеко јачој у секцији на к-. Секција на и- такође је јаче обogaћена, али се ту меша и прилив нових префиксираних речи (из-).

2) Од секција са префиксираним речима слабије се повећао опсег са почетним д- (до), знатније код почетног з- (за-). Код и- (из-) подаци се мешају са подацима о многобројности страних речи.

3) Секција на б- се значајно повећала у раздобљу када је проценат раста био скромнији, што би се могло приписати слободнијем уношењу речи старијег лика (на благо-, бого-) у поређењу са РРК, затим приливу страних речи (на би-, био и др.) и, у мањој мери, иновираним изведеницама на префикс без-, који иначе није много продуктиван.

4) Секције са претежно домаћим и непрефиксираним речима (на в-, ђ-, ж-, ј-, л-, љ-) не обogaћују се истом прогресијом као напред наведене секције окарактерисане разним врстама израженијег прилива. Али је прогресија прираштаја, ако се посматра у оквирима овог низа, и ту видљива: раст секције на љ-, без префикса и практично без страних речи, двоструко је јачи него раст секције на ђ-, и чак је за 20% већи него раст код а-, где је већ било много новоприхваћених страних речи у поређењу са временом израде РРК.

Цела ова апроксимативна рачуница указује на то да се у РСА поступно повећава сам проценат прираштаја обрађених речи. То се догађа несумњиво захваљујући све већој пажњи према лексичком фонду (обрађивачи воде рачуна и о властитом познавању речи, затим о члановима лексичких породица који се приказују по оба-

¹⁵ О богатству (не обogaћивању) РСА говори и његово поређење са савременим Речником Матице српске и Матице хрватске; в. М. Пешикан, *Десет томова Речника САНУ, Наш језик XXIII/3—4, 1978, 87—88.*

везним схемама и када не постоје потврде), исто тако захваљујући доброј ексцерпцији из све правилније бираних и богатих, иако можда недовољно бројних извора, захваљујући општем и све осетнијем порасту броја техничких и апстрактних термина у језику, захваљујући језичкој досетљивости и духовитости нових писаца. Пошто се последњих деценија ексцерпирала савремена а не стара грађа — свеједно каквим темпом и по каквим графикаонским показатељима — очигледно је да се списак лексике у РСА не само бројчано обogaћује у прогресији, него се управо и осавремењава.

Разумљиво, треба узети у обзир и усавршавање обраде у границама самих појединачних речи, разуђивање на семантичке одељке и пододељке. Апсолутно повећање, као и пораст процента такве, дефиницијске принове, још су већи него код чисто лексичке. Ту се статистика скоро и не може изводити, а и сама по себи она није меродавна, пошто такви бројчани подаци ипак не морају обавезно да сведоче о подигнутом квалитету рада.

Као мали квантитативни податак те врсте нека послуже израчунати бројеви који се односе само на две речи, наоко једноставне, али за лексикографа необично сложене: то су помоћни глагол *бити* и *везник* и. Упоредимо њихове обраде у РРК и РСА. У РРК је глагол *бити* остао нераздељен на значења; специфична раздеоба (делимично диктирана и двојезичном природом речника) огледа се у томе што је у заједничкој немачкој дефиницији речено, поред *sein* и *dasein*, још: *liegen, stehen, finden, stecken* — а то су еквиваленти тог глагола када се он употреби у појединим устаљеним лексичким спојевима. Сем тога, у обради је показано мноштво узелних обрта и израза везаних за ту реч. У РСА је код *бити* дато 27 главних значења са укупно 52 дефиниције на разним ступњевима семантичке хијерархије, такође уз велики број израза. За *везник* и су у РРК дата четири главна значења са 11 дефиницијских јединица, а у РСА пет, али са семантичким разгранавњем на 40 објашњења. Обрада таквих речи, у првом реду функционалних, које нису аутосемантичне, понекад представља у РСА праве минијатурне студије, или барем добре подлоге за евентуалну даљу научну разраду.

У току рада на РСА смисао за разграничавање значењских нијанси је растао, тако да се при Институту за српскохрватски језик, који се овим послом данас бави, отприлике у време редакције IV—V тома, уобличила лексикографска школа, веома самосвојна баш у овом домену. Овде је немогућно набројати чак ни њене основне одлике. Доста општих обавештења може се добити из Увода на почетку првог тома, из пера Александра Белића; али су већ у то време постојала многобројна интерна упутства, забележена на папиру и незабележена, која и не би спадала у текст намењен читаоцу. Број тих упутстава је током рада растао, а њихов карактер се све више изоштравао. Довољно је споменути да када је, на пример, наишла разрада првих бројева (*два, девет*), са њиховим морфо-

лопико-семантичким гнездима (*двојица, двојка, двоји, двесто-!двјесто-, деветак, девето-, деветеро/деветоро, затим дванаест, двестохиљадити* итд.), тек онда је избила на видело сва сложеност те проблематике и нужност уједначавања поступка код свих речи те врсте. Таквих је случајева било још много. Прве префиксирани речи су донеле обиље нових теоријских и практичних проблема за решавање; а касније, пошто се стигло (у почетним фазама) до речи са почетним *на-*, и даље са *не-*, увидело се да таква питања још ни издалека нису била до краја распозната.

Законитости којима се у РСА тежи приликом дефинисања је-су: ниво економичније давање објашњења, али са свим обавезним диференцијалним подацима; избегавање да се као довољне дефиниције дају синоними или синтагме које покривају одредницу у њеним везаним употребама;¹⁶ код аутосемантичних јединица строга идентификација тумачења и речи која се тумачи, тј. увек и граматичка идентификација, не само семантичка: уколико је то немогуће, дају се допуне по утврђеним правилима. И са речима и са појединачним значењима истих речи поступа се индивидуално. Када то језичка стварност захтева, значења се лоцирају у разне временске и стилске слојеве, показује се њихова техничка, стручна, идејна област употребе — некад помоћу условног квалификатора уз тумачење, а некад у самој дескрипцији, већ према постојећим упутствима.

Осећање данашњих сарадника за танане значењске преливе илуструју овакви примери. Глагол *заболвати* је добио три раздвојена објашњења — *почети боловати (неку болест) — запасти у болест — оболети, разболети се*; оправдано, због елемента прелазности у једном од примера из грађе, онд. због различитих нијанса почетносвршености у другим. Фигуративна значења и употребе речи *лед* дати су под разним тачкама (показујемо без дефиниција) — у једној стоји пример *растопити лед око срца*, у другој *лед смрти шути*, у трећој *страх и лед у срцу*, у четвртој *под ледом апсолутизма* — а то су фигуре са именицом *лед* које, свака за себе, одиста имају различито логичко порекло.

Неколико стотина упутстава којих се придржавају аутори РСА, непрекидна нова промишљања, изналажења, процене — невидљиво се уграђују у остварење овог великог дела; невидљиво, пошто се Речник после чита као кроз неку посебну диоптрију, и то селективну. Код корисника не може ни постојати свест о томе да је збир речи, у ствари, хаос, приликом чијег се уређења примењује огроман „инжењеринг”, а над тим се још надсвођује исто тако сложен

¹⁶ Такав би био случај, показан у вези са двојезичним РРК: глагол *бити* по њему значи „лежати”, „стајати” — али сам по себи, у слободној употреби, он то не може да значи. Слично у РЈА: предлог *по* се „може приближити” значењима „из”, „код”, „кроз” ... ; примери упућују читаоца у правилном смеру, али тумачење није подесно.

редакторски коректив. Усред изравнаног информативног речничког штива запису за око пропусти и грешке, које се природно поткрадају приликом тако сложеног рада.

III

Речник се, као што је казано, и увећава и умногоме усавршава. То је и његова велика врлина и његова претећа коб. Поједини критичари, који би желели да у њему виде апсолутну целину нашег језика, замерају му што не доноси ове или оне народне речи, не тумачи неке савремене стручне термине или њихова најмодернија осмишљавања, што нема примера из дела најновијих добрих књижевника. Други замерају због превеликог обима, хибридности садржаја, недогледности рада. У праву су и једни и други.

Када се уобличавала коначна представа о почетку овог погвата, Новаковић је говорио да ће бити приказана грађа од Доситеја до „нашег времена“ (крај XIX в.), а тако је мислио и млађи од њега Љубомир Стојановић.¹⁷ У Уводу је Белић споменуо да ће се описати свеколики језик „умног и материјалног развитка“ од Доситеја и Вука до краја 1953. г.¹⁸ Међутим, било је немогуће да РСА престане да се допуњава. Већ се приликом израде првог тома представљало да ће се објављивање овог дела протегнути до пред крај XX столећа (сада знамо да ће то потрајати и дуж), па би било сасвим неупутно, у епохи бурног духовног и техничког развоја, издавати речничке томове са материјалом поцрпеним само до средине овог века, и то још са бројчаном превагом извора ближих његовом почетку.

Речник заснован на грађи до XX столећа — а то је познати РЈА — нема још одреднице *дозволити*, нема потврда за *проистећи*; *ћелија* је ту само мала просторија, а *ћелијица* постоји „у наше време“ као термин једино у ботаници. РРК нема ни *осигурач*, ни *прикључак*, ни *утикач*, као што нема ни: *амеба*, *витамин*, *миом*, *симултан*, *скеч*, *унисон*, *фоаје* итд. итд. (у њему се, иначе, дају стране речи). Али већ и РСА, посматран дубље према почетним томовима, после двадесет — двадесет пет година изгледа понешто застарело. У њему је, према запажању његовог дугогодишњег уредника М. Пешикана, везник *а* слабије обрађен него иста та веома компликована одредница код Даничића у РЈА;¹⁹ уз реч *анархист* било је дато као допуна дефиницији *безглавник* — очигледно нека давнашња неуспела кованица (у „Исправкама“ је речено: „изоставити“); *волунтаризам* је протумачен само у позитивном смислу, *еуфорија* само у

¹⁷ В.: М. Гешетар, *Из тисама пок. Љуб. Стојановића*, Прилози за књижевност језик, историју и фолклор 11, 1931, 46.

¹⁸ Стр. VII.

¹⁹ *Даничић* — лексикограф и његова обрада функционалних ријечи, Зборник о Ђури Даничићу, Београд — Загреб, 1981, 281.

медицинском; придева аксиолошки уопште нема. Регистар оваквих — за данашњег читаоца — мањкавости могао би изнети више странаца текста.

Новаковић је некад говорио: „Нове су се речи морале градити за све мисли или назвања којих народни језик није познавао”.²⁰ То исто вреди и за данашње време. У Новаковићевом столећу (према сведочанствима РЈА) тек су наилазиле речи *књижевност, наводно, наочари, настава, привреда, просвета, употреба*. Он је тражио да се попуњавају наша термилошка знања из „разних струка”, тј. из говора о шуми, вину, баштованству, о рибама, птицама, лову . . . о сеоској кући, о „пластици” земље, о бојама и белезима на дрвсћу и биљу, о ткачким и дрводељским занатима.²¹ Савремени човек такође уводи речи „за све мисли и назвања”, само што се овај круг шири готово експоненцијално. Истина, термини из тих нових знања уносе се у РСА, како гласи један од прописа, у оквирима општег образовања, средњошколског одн. нешто шире и амбициозније схваћеног. Али и ови оквири расту неслућеним темпом, у шта се можемо уверити листајући само данашње новине или часописе за популаризацију науке и за културолошка питања. Барем за таквим изворима велики савремени речник не сме никако да заостаје.

Навешћемо овде податак који гласи да је у целом свету 1800-те године излазило око сто специјализованих часописа, 1850-те око хиљаду, 1900-те око десет хиљада, 1950-те око сто хиљада, 1971-ве око сто седамдесет хиљада. Или ово: године 1979. се сматрало да се у новије време штампа око два милиона научно-техничких чланака годишње, и рачунало се да се ова цифра сваких десет или петнаест година удвостручује;²² та стопа је данас, највероватније, још бржа. При садашњим различитим усмерењима средњошколске омладине, нарочито оне која показује споменути вишак „амбициозности”, у њена термилошка знања сигурно већ спадају и *аутоинокулација и граф* (у комбинаторици), и *интеграбилност и кофермент*, и *радијална брзина и спин*, и *хетероциклично једињење и хелиометар* итд., што све не постоји или још не постоји у РСА.

Да не би изгледало да сâм лексемски прираштај сматрамо главним добитком за језик и за речник — став који смо управо критиковали код наших претходника — треба да нагласимо како се и прираштај значења и њихових присенака у давно знаним речима повећава, и са тим процесом нова лексикографија исто тако мора да иде укорак. Реч је о посебно интересантној лингвистичкој појави. Овде ће се рећи тек толико да се на том пољу сустижу модернизација књижевног израза и изоштрено чуло за семантичке

²⁰ *Посланица* . . . 49.

²¹ *Посланица* . . . 81—82.

²² В. код Б. Живковић, *Служба информација — Увод у информације*, Београд, 1985.

преливе које се развило у већ оцртаној школи при РСА, а које свакако поседују и други добри лексикографи нашег времена. Оно што се раније, па и на почецима израде РСА, убрајало само у померену, сликовиту употребу речи, те се искључивало из обавезе да буде речнички описано, данас се запажа као танана семантичка релеванција, као рођење и разлистивање нових значења. А значења се одиста и стварају, не само што се боље уочавају. Имамо у виду савремене слободне, провокативне комбинације речи — придева с именицама, прилога с глаголима, необичне падежне додире и др., граматички допуштене, а семантички доскора тако рећи неоткривене. Из таквих комбинација не изроњавају само стилски нагласци, стилска појачања, како се често мислило, него лагано изроњавају нове значењске вредности.

У последње време је оживела и творба лексике, путем афиксације (отуд убрзано обогаћивање секција са префиксима!), као и путем слагања основа у сложенице, при чему се нешто слободније заобилази чак и класични „вуковски дух”.

Као да се баш сада, у деценијама живог рада на Речнику Српске академије, отворио гејзир лексичког и семантичког богатства стандардног српскохрватског језика, који прети да се за тај Речник претвори у пандорину кутију. Мешовити карактер овог дела, дијалекатски и књижевни, понешто старински и сасвим осавременењени, није сметао у време израде првих томова, поготову зато што је тих година био издат Речник Матице српске и Матице хрватске, који је задовољио као савремено лексикографско дело без споменуте хибридности. Али данас прираштај у РСА достиже готово критичне размере. Сме ли проценат повећања једног речника расти из тома у том оном истом брзином којом у изузетно динамичном веку расту научни, технички, филозофски, поетски и сви други садржаји људског духа? Како ће изгледати тај Речник око свог двадесетог тома, како као целина? Какве ће бити по димензијама и пропорцијама оне већ најављене допунске свеске или књиге? Можда је требало негде се зауставити у изношењу нове грађе. А можда ће целокупни Речник, са допунама — под условом да се створе боље материјалне могућности и да се задржи добар сараднички састав — искорачити пред кориснике следећег столећа као речити сведок језичког бујања у овом нашем.

Ирена Грицкат-Радулович

СЛОВАРЬ СЕРБСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК И ИСКУССТВ

— возникновение, теперешний характер, перспективы —

Резюме

Столетие Сербской академии наук и искусств дало повод для обзора работы над большим толковым словарём современного сербохорватского языка, который и был и остаётся самой обширной задачей Академии.

Вначале Словарь был задуман как цельное и ясно очерченное описание народного языка, одержавшего победу в духе идей Вука Караджича и ставшего литературным языком. Позже этот капитальный труд прокладывал себе пути через множество методологических поисков, через изменения многих первоначально утверждённых концепций. Это относилось, в первую очередь, к способу передачи материала не принадлежащего к нормам литературного языка (чакавская, кайкавская, икавско-штокавская лексика). Вставали вопросы о том — кто является достаточно компетентным, чтобы выбирать слова из текстов и заниматься их словарными определениями. С теперешней точки зрения возможно установить, что, во-первых, сам язык быстро разрастался в количественном отношении и утончался в качественном, во-вторых, намного увеличилось научное знакомство с сербохорватским языком в целом, а также значительно развилась лексикография, говоря о ней с чисто технической стороны.

В статье дано тематическое и хронологическое обозрение использованных источников, а затем, при помощи сравнения с одним из прежних (двуязычных) словарей, и сравнивая первые и позднейшие тома академического словаря, показана скорость возрастания числа слов и вскрываемых в них значений. Автор указывает на пополнение сербохорватского языка специальными терминами, отвлечённой лексикой и смысловыми оттенками, возникающими из стилистических фигур. Он рассчитывает, что законченный Словарь Сербской академии наук и искусств будет свидетельствовать в будущем столетии о бурном развитии языковых возможностей в течение нашей эпохи.